

Οι περιπέτειες μιας μοναστηριακής βιβλιοθήκης και η μελέτη των μετά την Άλωση ελληνικών βιβλιοθηκών

The eventful history of a monastery library and the study of post-Conquest Greek libraries

Ευθύμιος Κ. Λίτσας
Τμήμα Αρχειονομίας-Βιβλιοθηκονομίας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο

Efthymios K. Litsas
Department of Archives and Library Science, Ionian University

Περίληψη

Η μονή της Αγίας Τριάδος ή του οσίου Διονυσίου στον Ολυμπο ιδρύθηκε στο πρώτο μισό του 16ου αιώνα και απέκτησε σιγά-σιγά μια αρκετά αξιόλογη βιβλιοθήκη χειρογράφων κωδίκων και εντύπων βιβλίων. Σήμερα όμως σώζονται *in situ* μόνον 2-3 έντυπα και άλλα τόσα χειρόγραφα της αρχικής συλλογής, γιατί το Μοναστήρι, λόγω των πολλών και συνεχών καταστροφών που υπέστη μέχρι και τον 2ο Παγκόσμιο Πόλεμο, έχασε μαζί με πολλά άλλα και τη βιβλιοθήκη του. Εν τούτοις, όπως προκύπτει από κάποιες αρχειακές ενδείξεις και διάσπαρτες βιβλιογραφικές πληροφορίες, δεν καταστράφηκαν όλα τα χειρόγραφα και τα έντυπα. Οι πληροφορίες αυτές μας ώθησαν σε “αναζήτηση του χαμένου θησαυρού”, η οποία απέδειξε ότι πράγματι ένα μέρος των χειρογράφων και των εντύπων διασώθηκε μέχρι σήμερα, περνώντας αρχικά σε χέρια ιδιωτών και αργότερα σε διάφορες βιβλιοθήκες της Ελλάδας και του εξωτερικού.

Συγκεκριμένα καταφέραμε να εντοπίσουμε τα διασωθέντα χειρόγραφα και έντυπα ή τουλάχιστον πολλά από αυτά, να παρακολουθήσουμε —πηγαίνοντας αντίστροφα, από το τέλος προς την αρχή— την πορεία και τις περιπέτειές τους και να ανασυγκροτήσουμε θεωρητικά ένα μέρος της αρχικής βιβλιοθήκης της Μονής. Την έρευνα αυτή και τα συμπεράσματά της, όσον αφορά τα έντυπα, περιγράφουμε εν συντομία στην παρούσα ανακοίνωση. Πέραν τούτου όμως σκοπός μας είναι να επισημανθεί και η σημασία των παλαιών βιβλιοθηκών που αφθονούν στην Ελλάδα και περιμένουν τους μελετητές τους.

Λέξεις-κλειδιά: Ελλάδα—βιβλιοθήκες, Ελλάδα—Μοναστηριακές βιβλιοθήκες, Ιστορία βιβλιοθηκών, Παλαιότυπα

Abstract

The Monastery of the Holy Trinity or Hosios Dionysios on Olympus was founded in the first half of the 16th century and gradually acquired quite a valuable collection of manuscript codices and printed books. At present however, only two or three printed books and the same number of manuscripts from the original collection survive *in situ*, because a succession of disasters in the centuries before and up to the end of Second World War deprived the monastery of its library, among many other things.

However, archival evidence and scattered bibliographical data indicate that not all the manuscripts and printed books were destroyed. This information impelled us to embark on a 'treasure hunt', which eventually revealed that some of the manuscripts and printed matter still survive, having passed first into the hands of private collectors and later into various libraries in Greece and abroad.

More specifically, we have managed to locate the surviving manuscripts and printed books, or at least many of them, and have been able to retrace — in reverse — their history and their varied fortunes and to reassemble in theory a part of the monastery's original library. This paper gives a brief account of the research and its conclusions with regard to the printed books. It is also our intention to point out the importance of the many old libraries in Greece, which are waiting to be investigated.

Keywords: *Greece--Libraries, Greece--Monastery libraries, Library history, Early printed books*

Στις πρώτες δεκαετίες του 16ου αιώνα ο μοναχός Διονύσιος, έχοντας αφήσει την μονή της μετανοίας του στα Μετέωρα, βρίσκεται ηγούμενος στη μονή Φιλοθέου, στο Άγιον Όρος. Την εποχή εκείνη στη μονή Φιλοθέου υπερτερούν οι Βούλγαροι μοναχοί, αλλά ο νέος ηγούμενος ενισχύει προφανώς την ελληνική πλευρά, πράγμα που δημιουργεί ισχυρές αντιπαλότητες με αποτέλεσμα να κινδυνέψει η ζωή του. Αυτό τον αναγκάζει να εγκαταλείψει το Άγιον Όρος και ύστερα από περιπλανήσεις φθάνει στον Όλυμπο, όπου κατά την δεκαετία του 1540 – 1550 ιδρύει στην ανατολική πλευρά του βουνού, μέσα στα δάση, μονή στο όνομα της Αγίας Τριάδος¹.

Η ίδρυση μονής συνεπάγεται κατά τα ειωθότα και ίδρυση βιβλιοθήκης ή τουλάχιστον την δημιουργία ενός αρχικού πυρήνα βιβλίων —αρχικά χειρογράφων, αργότερα, μετά την εφεύρεση της τυπογραφίας, και έντυπων— που καλύπτουν τις λειτουργικές ανάγκες του μοναστηριού. Για τη μελέτη της ιστορίας μιας μοναστηριακής βιβλιοθήκης στον ελλαδικό χώρο και στην “καθ’ ημάς Ανατολή” δεν μπορεί να περιμένει κανείς άφθονες και πλήρεις γραπτές μαρτυρίες, αφού τέτοιες μαρτυρίες είτε δεν υπήρξαν είτε, λόγω των ιστορικών συνθηκών, καταστράφηκαν. Τη μόνη σχεδόν σανίδα σωτηρίας για τον ερευνητή μπορούν να αποτελέσουν τα τυχόν σημειώματα πάνω στα βιβλία, χειρόγραφα και έντυπα. Από τέτοιου είδους πηγή προέρχεται και η πρώτη πληροφορία μας για την εισαγωγή βιβλίου στο νέο Μοναστήρι του Ολύμπου. Στον σημερινό κώδικα Μεγίστης Λαύρας Αγίου Όρους Κ 53 υπάρχει μεταξύ άλλων και μια σημείωση που μας πληροφορεί ότι το χειρόγραφο αυτό, αφού άλλαξε διάφορα χέρια, αφιερώθηκε από τον ιερομόναχο Διονύσιο στα 1557 στη νεοϊδρυθείσα μονή της Αγίας Τριάδος στον Όλυμπο. Η χρονολογία αυτή είναι το ολιγότερο αξιοσημείωτη, γιατί τότε επίσης, και συγκεκριμένα από το 1557 έως το 1561, γράφονται στο Άγιον Όρος, στην σκήτη της Αγίας Άννης, επτά (7) χειρόγραφα ειδικά για την μονή του Ολύμπου, όπως προκύπτει από τα βιβλιογραφικά τους σημειώματα. Δεδομένου ότι αυτά τα συνολικώς οκτώ (8) χειρόγραφα δεν είναι καθαρώς λειτουργικά, αλλά το μεν πρώτο περιέχει τα ρητορικά έργα του Αφθονίου και του Ερμογένους, τα δε άλλα επτά (7) είναι πανηγυρικά, άρα όχι καθαρώς λειτουργικά, θεωρώ πιθανό ότι την περίοδο αυτή αρχίζει πλέον ο εμπλουτισμός της βιβλιοθήκης της Μονής, αφού προηγουμένως είχαν εισαχθεί κάποια λειτουργικά χειρόγραφα, απαραίτητα για τη λειτουργία και τις

ακολουθίες στο Μοναστήρι. Όμως δεν θα προχωρήσω παραπέρα στο θέμα αυτό, γιατί εδώ, λόγω της φύσεως αυτού του συνεδρίου, δεν θα μας απασχολήσουν τα χειρόγραφα αλλά τα έντυπα².

Για τα έντυπα της Μονής δεν έχουμε πληροφορίες πριν από τα μέσα του 18ου αιώνα, διότι ίσως δεν είχαν μπει έντυπα στην βιβλιοθήκη πριν από την χρονολογία αυτή, ή διότι τα τυχόν υπάρχοντα καταστράφηκαν στα 1752 από μια μεγάλη πυρκαγιά, για την οποία μας πληροφορεί ένα σημείωμα στον κώδικα Μ. Ιωάννου του Θεολόγου Πάτμου 478. Ένδειξη του μεγέθους της καταστροφής αποτελεί το γεγονός ότι οι μοναχοί αναγκάστηκαν να ζητήσουν από τον τότε Οικουμενικό Πατριάρχη Κύριλλο τον Ε' νέο σιγίλλιο προς αντικατάσταση του αρχικού ιδρυτικού σιγιλλίου της Μονής, που καταστράφηκε και αυτό³. Είναι λοιπόν λογική η υπόθεση ότι, αν υπήρχαν έντυπα στο Μοναστήρι του Ολύμπου, καταστράφηκαν τότε. Ούτως ή άλλως οι πληροφορίες σχετικά με τα έντυπα αρχίζουν μετά τη μεγάλη πυρκαγιά, και πιο συγκεκριμένα από το έτος 1761 και εξής. Τη χρονιά αυτή ένας λόγιος μοναχός της Μονής, ο Μεθόδιος, βρίσκεται ως εφημέριος στην εκκλησία της ελληνικής κοινότητας στην Λειψία της Γερμανίας· δεν γνωρίζουμε όμως πότε ακριβώς έφτασε εκεί⁴. Η Λειψία ήταν την εποχή εκείνη σπουδαίο κέντρο παραγωγής και εμπορίας του βιβλίου. Έτσι ο Μεθόδιος είχε την δυνατότητα να ενημερώνεται και να προμηθεύεται έντυπα βιβλία σε παλιές και νέες εκδόσεις. Τα βιβλία αυτά τα δώριζε, τα “αφιέρωνε” στην μονή του Ολύμπου. Την δραστηριότητα αυτή του Μεθοδίου καθώς και άλλες πληροφορίες για την ζωή και την δράση του τις γνωρίζουμε χάρη στην καλή για μας σήμερα συνήθειά του, όπως και όλων σχεδόν των λογίων της εποχής, να γράφει πάνω στα έντυπα τις ημερομηνίες αγοράς, τις τιμές τους και άλλες προσωπικές ενθυμήσεις.

Σε ένα σημείωμά του π. χ. στην έκδοση των χρυσοστομικών έργων δηλώνει τον τόπο καταγωγής του και μιλάει για τη μονή της κουράς του: *Τὰ παρόντα χρυσοστομικά τὰ εἰς τόμους δέκα τρεῖς διηρημένα ἠγοράσθησαν διὰ τιμῆς φλωρίων εἴκοσι παρὰ Μεθοδίου ἱερομονάχου Ἀγνιώτου καὶ ἀφιερώθησαν παρ' αὐτοῦ σὺν ἄλλοις βιβλίοις εἰς τὴν μονὴν τοῦ Ἁγίου Διονυσίου τοῦ ἐν Ὀλύμπῳ εἰς τὴν ὁποίαν καὶ αὐτὸς ἐκουρεύθη*⁵.

Σε άλλο σημείωμα στην έκδοση του Αριστοφάνη (Λειψία 1710) σημειώνει: *Ὁ παρὼν Ἀριστοφάνης ἠγοράσθη ἐν Λειψίᾳ διὰ τιμῆς φλουρίων 4 παρὰ Μεθοδίου τοῦ Ὀλυμπιώτου καὶ παρ' αὐτοῦ ἀφιερώθη εἰς τὴν ἐν Ὀλύμπῳ μονὴν τοῦ Ἁγίου Διονυσίου, ὧντας καὶ αὐτὸς ἐκ τῆς αὐτῆς μονῆς ἐλάχιστος*⁶.

Σημαντικό είναι το επόμενο σημείωμα, γραμμένο στα 1768, όταν ο Μεθόδιος αγοράζει τα άπαντα του Λουκιανού στην έκδοση του 1743 του Άμστερνταμ και σημειώνει επάνω στο βιβλίο: *Τὰ εἰς τόμους 4 τοῦ Λουκιανοῦ ἠγοράσθησαν ἐν Λειψίᾳ 1768 παρὰ μεθοδίου τοῦ Ὀλυμπιώτου παρ' οὗ καὶ ἀφιερώθησαν σὺν ἄλλοις τετρακοσίοις εἰς τὴν ἐν Ὀλύμπῳ μονὴν τοῦ Ἁγίου Διονυσίου*⁷.

Αλλού μας δίνει πρόσθετες πληροφορίες: *Τὸ εἰς τρεῖς τόμους διηρημένον ἠγοράσθη ἐν Λειψίᾳ διὰ φλουρίων 9 παρὰ μεθοδίου Ἱερῶς Ὀλυμπίου ἐξ Ἀγνιάς ἐφημερίου ὄντος ἐν αὐτῇ καὶ παρ' αὐτοῦ ἀφιερώθη εἰς τὴν ἐν Ὀλύμπῳ μονὴν τοῦ Ἁγίου Διονυσίου σὺν ἄλλοις τετρακοσίοις βιβλίοις καὶ ἐπέκεινα τὸν ἀριθμὸν. (Σουΐδας/Souidae Lexicon, Κανταβρυγία 1705)*⁸.

Από τα σημειώματα αυτά το συμπέρασμα βγαίνει μάλλον αβίαστα: μέχρι το 1768 και αρχίζοντας την εποχή που ξεκινάει την εφημερία του στη Λειψία, δηλ. το 1761 ή λίγο νωρίτερα, ο Μεθόδιος έχει αγοράσει και έχει αφιερώσει στο Μοναστήρι του πάνω από 400 έντυπα βιβλία. Ο αριθμός είναι εντυπωσιακός έστω και αν δεν πρόκειται για

400 τίτλους αλλά μόνον για 400 τόμους, όπως πιστεύω. Την ύπαρξη των βιβλίων στο Μοναστήρι βεβαιώνει στα 1780 και ο περιηγητής Charles Sonnini, ο οποίος μάλιστα σημειώνει ότι ήταν βιβλία που αγοράστηκαν στην Γερμανία, αλλά μένουν εκεί χωρίς να διαβάζονται, πράγμα όχι ασυνήθιστο, θα πρόσθετα, για μια μοναστηριακή βιβλιοθήκη της εποχής εκείνης⁹. Σήμερα όμως στο Μοναστήρι σώζονται από την πλούσια εκείνη συγκομιδή μόνον 2-3 έντυπα. Τι να συνέβη; Για μιαν απάντηση στο ερώτημα θα παίξουν και πάλι τον ρόλο τους τα πολύτιμα σημειώματα των βιβλίων.

Η δεύτερη δεκαετία του 19ου αιώνα που ανοίγει με την ελληνική Επανάσταση είναι πολύ μακριά από την εποχή της λεγόμενης Pax Ottomanica. Ουσιαστικά, μετά το 1821 οι περισσότερες περιοχές του ελλαδικού χώρου είναι επαναστατημένες ή βρίσκονται σε αναταραχή και κινητοποιήσεις. Η περιοχή του Ολύμπου και ιδιαίτερα η μονή του οσίου Διονυσίου συμμετέχουν ενεργά στις επαναστατικές δραστηριότητες, πράγμα όμως που και εδώ, όπως και αλλού, έχει οδυνηρές συνέπειες. Μετά το πρώτο ξάφνιασμα των Τούρκων από την επαναστατική δραστηριότητα των ραγιαδών αρχίζουν τα αντίποινα. Στα 1828 ο Ασλάν μπέης της Λάρισας πυρπολεί τα χωριά της περιοχής και καταστρέφει το Μοναστήρι. Ανάμεσα στις άλλες πηγές μια ενθύμηση σε ένα έντυπο της γειτονικής μονής των Κανάλων μάς πληροφορεί με την χαρακτηριστική συντομία και απλότητα των ενθυμήσεων: (...) 1828 άβγούστου 25 έχαιλαισθικαίν το μοναστρι του αγιου διονυσίου έν το ωλίμπον (...) ¹⁰. Η καταστροφή ήταν μοιραία και για τη βιβλιοθήκη. Όπως θα δούμε, η Μονή μάλλον λεηλατήθηκε και τα βιβλία, μαζί με άλλα αντικείμενα προφανώς, κόντεψαν, ως λάφυρα πολέμου, να γίνουν “των φλογών παρανάλωμα”, σύμφωνα με μια πηγή που θα δούμε παρακάτω. Παρά ταύτα ένα μέρος τουλάχιστον σώθηκε τελικά και έφτασε μέχρις εμάς, χάρη στην επέμβαση δύο προσωπικοτήτων της Λάρισας της εποχής εκείνης. Πρόκειται για τον γνωστό προεστό της Λάρισας Ιωάννη Οικονόμου Παπαδημητρίου και τον τότε μητροπολίτη της πόλης Μελέτιο τον Ε'.

Ο Ιωάννης Οικονόμου Παπαδημητρίου (γεν. ±1783), όπως πολλοί λόγιοι της εποχής του, είχε καταρτίσει την προσωπική του βιβλιοθήκη, η οποία επιβίωσε μέχρι σήμερα. Εν τούτοις δεν γνωρίζουμε επακριβώς και τεκμηριωμένα το περιεχόμενό της. Γεγονός πάντως είναι ότι τα βιβλία του πέρασαν μετά τον θάνατό του (1842) στους απογόνους του με τελικό αποδέκτη τον εγγονό του Χαρίλαο Λογιώτατο. Ο τελευταίος τα δώρισε στα 1933 στον Δήμο της Λάρισας, από όπου πέρασαν στην Δημοτική Βιβλιοθήκη της πόλης, η οποία αργότερα μετονομάστηκε σε “Δημοσία Κεντρική Βιβλιοθήκη Λαρίσης”. Εκεί βρίσκονται μέχρι σήμερα. Η δωρεά του Χαρίλαου Λογιώτατου αποτελείτο από σημαντικό αριθμό χειρογράφων και παλαιτύπων¹¹. Σαράντα (40) περίπου από αυτά έχουν κτητορικό σημείωμα του Οικονόμου. Υπάρχουν όμως και άλλα δεκαπέντε (15) περίπου που έχουν σημειώματα μόνον του γνωστού μας Μεθοδίου, ή σημειώματα και του Μεθοδίου και του Οικονόμου. Με βάση τα σημειώματα αυτά μπορούμε να παρακολουθήσουμε την μοίρα των βιβλίων αυτών. Ιδού ένα παράδειγμα: Στους τόμους του Λουκιανού (Λουκιανού, Άπαντα, Άμστερνταμ 1743) που αγόρασε ο Μεθόδιος στα 1768, όπως αναφέραμε ήδη, ο Ιωάννης Οικονόμου σημείωσε: *Και ούτος μετά τών άλλων τριών (sc. τόμων) κτήμα ύπάρχει Ιωάννου Οικονόμου Λαρίσης Π(απα)δημητρίου ώνηθείς έκ τών λαφύρων τής παλιγγενεσίας ,αωκη*¹². Το παράδειγμα αυτό, και από μόνο του, είναι αρκετά εύγλωττο και τα συμπεράσματα που προκύπτουν αρκετά σαφή: α) Τα 15, τουλάχιστον, αυτά έντυπα προέρχονται από την βιβλιοθήκη της μονής του οσίου Διονυσίου στον Όλυμπο, β) ανήκαν στην δωρεά του Μεθοδίου, γ) το 1828, λόγω

καταστροφής και λεηλασίας του Μοναστηριού, πουλήθηκαν ως λάφυρα πολέμου, και δ) τότε ακριβώς τα αγόρασε ο Ι. Οικονόμου. Για τις συνθήκες πώλησης μας πληροφορεί ένα “υπόμνημα” το οποίο θα σχολιάσουμε παρακάτω.

Το άλλο πρόσωπο που έσπευσε προς διάσωση των βιβλίων της Μονής, ήταν ο Μητροπολίτης της Λάρισας, και μετέπειτα “Πρόεδρος Διδυμοτείχου”, Μελέτιος ο Ε΄. Ο Μελέτιος αγόρασε 268 βιβλία, στα οποία περιλαμβάνονταν ίσως 257 τόμοι εντύπων και 11 χειρόγραφα. Το 1853, δώρισε τα βιβλία αυτά στη Θεολογική Σχολή της Χάλκης. Για τη δωρεά αυτή έχουμε αρκετές πληροφορίες από τον κώδικα των δωρητών της Θεολογικής Σχολής, όπου, με ημερομηνία Ιούνιος 1853, έχει γίνει η καταχώριση της δωρεάς:

«Υπόμνημα ις΄. Ὁ Πανιερώτατος Μητροπολίτης νῦν δὲ πρόεδρος Διδυμοτείχου κύριος Μελέτιος ἀνέθηκεν εἰς τὴν Θεολογικὴν ταύτην Σχολὴν ἀνάθημα τιμαλφέστατον. Μέγα μέρος τῆς βιβλιοθήκης τῆς εὐαγεστάτης μονῆς τοῦ Ἁγίου Διονυσίου τοῦ ἐν τῷ Ὀλύμπῳ, ὅσα ἴδια χρηματικὴ δαπάνη ἠδυνήθη ἐξ αὐτῆς τῆς πυρᾶς ἐξαρπάσαι ἀφ’ ἧς, κατὰ τοὺς χαλεποὺς ἐκείνους τοῦ ἡμετέρου γένους καιροὺς ἐπιρριφθεῖσα φεῦ! ὑπὸ τῶν ἀπειροκάλλων ἢ εἰρημένῃ βιβλιοθήκῃ ἐγένετο τῶν φλογῶν παρανάλωμα· συνίσταται δὲ τὸ περι οὗ ὁ λόγος ἀνάθημα ἐξ ἀρχαίων ἐκδόσεων πολλῶν κλασικῶν συγγραφέων Ἑλλήνων καὶ τινῶν Ῥωμαίων, πλειόνων δὲ τῆς Ἐκκλησίας Ἁγίων Πατέρων καὶ ἄλλων νεωτέρων φιλολογικῶν καὶ θεολογικῶν συγγραμμάτων ὁμογλώσσων τε καὶ ἄλλογλώσσων, ἔτι δὲ καὶ τινῶν νεωτέρας ἐποχῆς χειρογράφων, ἑλλιπῶν μέντοι, ὡς εἰκός, τῶν πλείστων καὶ ἐν μέρει λελυμασμένων διὰ τὴν μνημονευθεῖσαν αἰτίαν· ἀπαρτίζει δὲ τεύχη μικρά τε καὶ μεγάλα διακόσια ἐξήκοντα ὀκτώ, ὧν τὰ πλείστα φέρουσι τὸ ὄνομα Μεθοδίου τινὸς ἱερομονάχου, ἀγοράσαντος αὐτὰ ἐν Λειψία καὶ ἀφιερῶσαντος εἰς τὴν ρηθεῖσαν ἱερὰν Μονήν. Ἔστι δὲ πιθανῶς οὗτος Μεθόδιος ὁ Ὀλυμπιώτης, ὁ κατὰ τὸ 1766 ἐπιστατήσας τῇ τυπογραφικῇ διορθώσει τῶν ἐν Λειψία ἐκδοθέντων εἰς τὴν ἁγίαν καὶ μεγάλην τεσσαρακοστὴν λόγων τοῦ αἰοιδίμου Νικηφόρου τοῦ Θεοτόκη. Καὶ ταῦτα μὲν τὰ βιβλία ἐν καιρῷ καταγραφέντα κατατεθήσονται ἐν τῇ σὺν Θεῷ οἰκοδομουμένη τῆς Σχολῆς βιβλιοθήκῃ. Ἡ δὲ Σχολὴ τὴν γενναίαν ταύτην προσφορὰν τοῦ ἱεράρχου τούτου εὐμενῶς ἀποδεξαμένη καὶ εὐγνωμονοῦσα ἀνακηρύττει αὐτὸν καὶ ἀναγράφει ἕνα τῶν ἑαυτῆς εὐεργετῶν.

Ἐν ἔτει σωτηρίῳ ,αωνγ΄ κατὰ μῆνα Ἰούνιον.»¹³

Τις πληροφορίες που δίνει ο συντάκτης της καταχώρισης, του «υπομνήματος», όπως ονομάζεται στη εκκλησιαστική γλώσσα, πρέπει να τις πήρε από τον δωρητή, τον άμεσο γνώστη των καταστάσεων. Οι πληροφορίες αυτές είναι: α) ότι η δωρεά αποτελεί τμήμα της βιβλιοθήκης της μονής του οσίου Διονυσίου, β) ότι τα βιβλία κόντεψαν να γίνουν, όπως είπαμε και αλλού, “των φλογῶν παρανάλωμα”, γ) ότι τα διέσωσε, αγοράζοντάς τα, ο δωρητής, δ) ότι η δωρεά αποτελείται: από εκδόσεις αρχαίων ελλήνων και λατίνων συγγραφέων, αρκετές εκδόσεις Πατέρων της Εκκλησίας και άλλα θεολογικά έργα στην ελληνική και σε άλλες γλώσσες (προφανώς στα λατινικά, και ίσως και σε άλλες γλώσσες) καθώς και από λίγα χειρόγραφα, ε) ότι το σύνολο απαρτίζεται από 268 τόμους. Πέραν τούτων δίνει πληροφορίες και για τον αρχικό κτήτορα των εντύπων, τον Μεθόδιο, τις οποίες μάλλον γνωρίζει ή βρίσκει ο ίδιος. Εκείνο που δεν πληροφορούμαστε είναι το πότε αγοράστηκαν τα βιβλία από τον Μελέτιο. Με βάση όμως τις πληροφορίες από τα βιβλία του Οικονόμου και από το παραπάνω «υπόμνημα» είναι σχεδόν αυτονόητο το συμπέρασμα, ότι και ο Μελέτιος και ο Οικονόμου αγόρασαν τα βιβλία στα 1828 κάτω

από τις ίδιες συνθήκες. Πόσα ακριβώς και τί είδους βιβλία έσωσαν οι δύο αυτοί άνδρες δεν το γνωρίζουμε προς το παρόν τουλάχιστον· θα πούμε παρακάτω το γιατί¹⁴. Πάντως δεν πρόκειται για όλα τα βιβλία της Μονής. Γιατί στα 1899 εβδομήντα επτά (77) βιβλία της, συγκεκριμένα 53 έντυπα, 22 χαρτάκια χειρόγραφα και 2 περιγραμνά, πουλιόνταν στο παζάρι της Θεσσαλονίκης από κάποιον Οθωμανό. Προηγουμένως βρίσκονταν στα χέρια κάποιου Εβραίου εμπόρου αρχαιοτήτων. Το ότι ήταν βιβλία της μονής του Διονυσίου πιστοποιείται από το γεγονός ότι τα περισσότερα είχαν κτητορικό σημείωμα της Μονής αλλά και “τύπους σφραγίδων τής έν Λαρίσση σχολής μαρτυρούντας τόν δεύτερον κτήτορα”, όπως μας πληροφορεί η σχετική πηγή¹⁵. Όλα τα χαρτάκια χειρόγραφα, ή μόνον ορισμένα, και το ένα από τα δύο περιγραμνά, αγοράστηκαν από Ρώσους και πέρασαν στο “Ρωσικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Κωνσταντινουπόλεως” (ΡΑΙΚ) και αργότερα στη βιβλιοθήκη της Ακαδημίας Επιστημών του Leningrad (Αγία Πετρούπολη) ή και σε άλλες βιβλιοθήκες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης. Τα έντυπα δεν γνωρίζουμε τι απέγιναν. Μπορούμε όμως να θεωρήσουμε πιθανό ότι και αυτά πέρασαν στις ίδιες βιβλιοθήκες.

Αυτές, σε πολύ γενικές γραμμές, είναι οι περιπέτειες — γένεση, διαρπαγή, διάσωση, επανέυρεση — από τα μέσα του 16ου μέχρι το τέλος του 20ού αιώνα, μιας μοναστηριακής βιβλιοθήκης 400 περίπου τόμων εντύπων, εκτός των χειρογράφων. Όμως έπεται και μικρή συνέχεια. Θα ήθελα, στο πλαίσιο αυτού του συνεδρίου και με αφορμή τα όσα ειπώθηκαν, να σχολιάσω σύντομα ορισμένα θέματα σχετικά με τη μελέτη των παλαιών βιβλιοθηκών, ή σωστότερα των παλαιών συλλογών, και κυρίως ορισμένες από τις προϋποθέσεις για την μελέτη αυτή.

Η περίπτωση του ιερομονάχου Μεθοδίου, ο οποίος βρίσκεται στη Δ. Ευρώπη, αγοράζει βιβλία ίδια δαπάνη και τα δωρίζει στο Μοναστήρι του, δεν είναι ένα μεμονωμένο φαινόμενο. Είναι γνωστές και άλλες παρόμοιες περιπτώσεις, οι οποίες εντάσσονται φυσικά στο γενικότερο πνευματικό κλίμα και τις κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες της εκάστοτε εποχής. Στο Άγιον Όρος π. χ. πολλές βιβλιοθήκες έχουν δεχθεί κατά καιρούς τις προσωπικές συλλογές διαφόρων προσώπων και κυρίως κληρικών. Αρκετά γνωστή είναι η περίπτωση του Μαξίμου Μαργουνίου (2ο μισό 16ου αιώνα), ο οποίος έζησε στην Ιταλία και κληροδότησε έντυπα της βιβλιοθήκης του στη μονή Ιβήρων¹⁶. Μια άλλη, όχι και τόσο γνωστή και κυρίως όχι επαρκώς μελετημένη, είναι η περίπτωση του Οικουμενικού Πατριάρχη Διονυσίου του Δ' του Μουσελίμη (2ο μισό 17ου αιώνα), που επίσης δώρισε την βιβλιοθήκη του στη μονή Ιβήρων¹⁷. Μελετημένη, και μάλιστα λεπτομερώς, είναι μια άλλη περίπτωση τεσσάρων επωνύμων ιερομονάχων του 18ου αιώνα απ' τη μονή Ολυμπιώτισσας στην Ελασσόνα της Θεσσαλίας, που κατάρτισαν τις προσωπικές τους βιβλιοθήκες στην Κεντρική Ευρώπη, και οι οποίοι στη συνέχεια δώρισαν τις συλλογές τους στη βιβλιοθήκη της Μονής τους¹⁸. Δηλ. στη τελευταία αυτή περίπτωση, όπως και στις περιπτώσεις του Μαξίμου Μαργουνίου και του Μεθοδίου του Ολυμπιώτη, έχουμε αρχικά την δημιουργία εκ τός του ελλαδικού χώρου μιας προσωπικής βιβλιοθήκης, η οποία στη συνέχεια διοχετεύεται και πλουτίζει μια προϋπάρχουσα μοναστηριακή βιβλιοθήκη εν τός του ελλαδικού χώρου. Το φαινόμενο δεν είναι ασήμαντο, κατά τη γνώμη μου, και μπορεί να το δει κανείς από πολλές απόψεις και κυρίως στο πλαίσιο της μελέτης της παιδείας και των κοινωνικο - οικονομικών συνθηκών των χριστιανών ραγιάδων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Αλλά για να φθάσουμε εκεί και να μπορέσουμε να αποτυπώσουμε ακριβώς την κατάσταση,

πρέπει προηγουμένως να μελετηθούν, ει δυνατόν, όλες οι περιπτώσεις δημιουργίας και εμπλουτισμού τών μετά την Άλωση βιβλιοθηκών: ποιες και πόσες βιβλιοθήκες υπήρχαν· ποιοί ήταν οι τρόποι εμπλουτισμού των βιβλιοθηκών· αν οι δωρεές ήταν ένας από τους τρόπους, ή ο κύριος τρόπος εμπλουτισμού των μοναστηριακών βιβλιοθηκών· τι γινόταν αργότερα με τις κοινοτικές και τις σχολικές ή και τις όποιες ιδιωτικές βιβλιοθήκες, κ. ά. Αυτά είναι ερωτήματα που δεν έχουν μελετηθεί ικανοποιητικά και τα οποία ζητούν τις απαντήσεις τους. Για να δοθούν όμως οι απαντήσεις αυτές, χρειάζονται όπως πάντα εργασίες υποδομής. Στην προκειμένη περίπτωση απαραίτητη εργασία υποδομής είναι, κατά τη γνώμη μου, η ύπαρξη συστηματικών και αναλυτικών καταλόγων των βιβλιοθηκών, οι οποίοι δεν θα αποτελούν απλή καταγραφή εντύπων, αλλά θα παρουσιάζουν πλήρη την εικόνα της βιβλιοθήκης, δηλ. θα περιλαμβάνουν επεξεργασμένα και ταξινομημένα όλα τα διαθέσιμα στοιχεία για τα έντυπα της συγκεκριμένης βιβλιοθήκης: αναλυτική περιγραφή του κάθε εντύπου, ημερομηνία εισαγωγής και προέλευση (εάν προκύπτουν), ακριβή μεταγραφή των χειρογράφων σημειωμάτων κττ. Μόνον τέτοιοι κατάλογοι μπορούν να αποτελέσουν τη βάση για τη μελέτη των φαινομένων που αναφέραμε παραπάνω. Η περίπτωση της βιβλιοθήκης της μονής της Αγίας Τριάδος ή του οσίου Διονυσίου του Ολύμπου, που μελετούμε εδώ, αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα.

Όπως είδαμε, ο δωρητής των βιβλίων στη Μονή, ο Μεθόδιος, κάνει λόγο για 400 και πλέον τόμους. Ο αριθμός των εντύπων βιβλίων που εντοπίστηκαν από την έρευνά μας είναι μικρότερος, δηλ. περίπου 325 (: 257 στην βιβλιοθήκη της θεολογικής Σχολής της Χάλκης, 15 τουλάχιστον στην βιβλιοθήκη της Λάρισας, 53 σε βιβλιοθήκες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης). Επομένως, για να ανασυγκροτήσουμε θεωρητικά την αρχική βιβλιοθήκη της Μονής, τα ζητούμενα είναι δύο: πρώτον, εάν υπάρχουν και άλλα βιβλία της αρχικής συλλογής που διασώθηκαν και πού βρίσκονται σήμερα, και δεύτερον και κυριότερον, για τι ακριβώς βιβλία πρόκειται. Οι πηγές τις οποίες ανακαλύψαμε και στις οποίες βασιστήκαμε για τα συμπεράσματά μας, δεν είναι ακριβείς ως προς τους αριθμούς και φυσικά πολύ περισσότερο ως προς το είδος των βιβλίων. Η αυτοψία στις βιβλιοθήκες, όπου υπάρχουν σήμερα βιβλία της Μονής του Ολύμπου είναι δύσκολη έως ανέφικτη, αφού είναι γνωστό ότι οι δυσκολίες πρόσβασης στις πάμπολλες παλιές βιβλιοθήκες, μοναστηριακές και μη, είναι, ακόμη και σήμερα, σύνηθες φαινόμενο, ιδίως στο ελλαδικό χώρο, όσο και αν αυτό φαίνεται παράξενο. Αντίθετα, η απάντηση στο παραπάνω ερώτημα θα μπορούσε να ήταν σχετικά εύκολη ή τουλάχιστον δυνατή, αν διαθέταμε καταλόγους των παλαιτύπων και των παλαιών βιβλίων των βιβλιοθηκών που μας ενδιαφέρουν εδώ. Όπως είπαμε, βιβλία της Μονής σώζονται σήμερα στην “Δημοσία Κεντρική Βιβλιοθήκη Λαρίσης”, στην βιβλιοθήκη της Θεολογικής Σχολής της Χάλκης και σε βιβλιοθήκες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης. Για τα παλαιύτα και τα παλαιά βιβλία της Λάρισας έχουμε έναν καλό και συστηματικό κατάλογο που περιέχει και τα χειρόγραφα σημειώματα των εντύπων και μάλιστα και πολλά που είναι διαγεγραμμένα. Τα τελευταία είναι κυρίως τα αρχικά σημειώματα του Μεθοδίου που τα διέγραψε ο δεύτερος κτήτορας, ο Ιωάννης Οικονόμου, για να γράψει κάτω από τη διαγραφή τα δικά του σημειώματα!¹⁹. Αυτό αποτελεί ένα καλό παράδειγμα της σημασίας αλλά βέβαια και της δυσκολίας σύνταξης των καταλόγων. Με βάση τα έστω λίγα αυτά σημειώματα και σε συνδυασμό με κάποιες άλλες πηγές ή υποθέσεις μπορέσαμε να βγάλουμε αρκετά συμπεράσματα. Αντίθετα, σχετικά με τα βιβλία που δώρισε ο Μελέτιος στη βιβλιοθήκη της Θεολογικής Σχολής της Χάλκης, δεν μπορούμε

να πούμε τίποτα, αφού δεν υπάρχει κανένας κατάλογος²⁰. Είναι αυτονόητο ότι μόνον εάν καταλογογραφηθούν αναλυτικά και τα βιβλία αυτά και μεταγραφούν τα διάφορα σημειώματά τους, θα έχουμε τις πληροφορίες που χρειαζόμαστε, ώστε να μάθουμε περισσότερα πράγματα και για την ίδια την συλλογή και πιθανότατα και για τον αρχικό συλλογέα, τον Μεθόδιο τον Ολυμπιώτη. Όσον αφορά μια εμπειριστατωμένη απάντηση για την τύχη των εντύπων που διοχετεύτηκαν στη πρώην Σοβιετική Ένωση, απαιτείται έρευνα επί τόπου, όπου θα μπορεί κανείς, αν όντως μπορεί, να έχει πρόσβαση και στους υπάρχοντες τυχόν καταλόγους εντύπων των βιβλιοθηκών αυτών.

Συνοψίζοντας τα παραπάνω θα έλεγα γενικά α) ότι ο έντυπος, αναλυτικός και συστηματικός κατάλογος είναι η μόνη ασφαλής βάση για την μελέτη του φαινομένου των μεσαιωνικών και μετά την Άλωση βιβλιοθηκών, δεδομένου ότι άλλου είδους πηγές αφενός μεν σπανίζουν, και αφετέρου δεν μπορούν να δώσουν μια πλήρη εικόνα όλης της εξέλιξης μιας παλιάς βιβλιοθήκης, ακριβώς γιατί η εξέλιξη μιας βιβλιοθήκης είναι συνήθως διαρκής· και β) ότι οι έντυποι κατάλογοι πρέπει να πληρούν δύο κύριες προϋποθέσεις: αναλυτική και σύγχρονης μεθοδολογίας περιγραφή και ακριβή μεταγραφή των χειρογράφων σημειωμάτων του κάθε εντύπου. Θα πρόσθετα μάλιστα και μια τρίτη προϋπόθεση: στον κατάλογο πρέπει να περιλαμβάνονται όλα τα έντυπα μιας βιβλιοθήκης μέχρι το 1900 και όχι μόνον μέχρι το 1863, όπως γίνεται ή γινόταν τις περισσότερες φορές. Γιατί, εκτός των άλλων, πρέπει κάποτε να αποκτήσουμε κι εμείς στην Ελλάδα την εθνική αναδρομική μας βιβλιογραφία²¹. Δείγματος χάριν αξίζει να αναφερθούν εδώ οι πρόσφατοι κατάλογοι δύο μοναστηριακών βιβλιοθηκών της Κέρκυρας, που πληρούν τις παραπάνω προϋποθέσεις²², καθώς επίσης και οι συστηματικοί κατάλογοι των επί μέρους βιβλιοθηκών του Αγίου Όρους²³. Αντίθετα, άλλοι πρόσφατοι κατάλογοι, παρόλο που είναι συνταγμένοι με πολύ επιμέλεια και φθάνουν μέχρι το 1900, δεν περιλαμβάνουν τα χειρόγραφα σημειώματα των εντύπων που καταγράφουν²⁴. Ποιος άλλος θα μπορέσει τώρα να αναδιφήσει και πάλι τα βιβλία και να συμπληρώσει το κενό; Βεβαίως δεν αγνοώ την δυσκολία του εγχειρήματος. Μερικές φορές τα σημειώματα είναι δυσανάγνωστα και χρειάζεται μεγάλη υπομονή και πείρα για την μεταγραφή τους. Όμως η μεταγραφή είναι απαραίτητη. Το παλιό βιβλίο, χειρόγραφο ή έντυπο, λόγω των κοινωνικών συνθηκών μέσα στις οποίες δημιουργήθηκε, και τις οποίες φυσικά δεν μπορούμε να αναλύσουμε εδώ, έχει μια συγκεκριμένη “ζωή”, όχι μόνον ως περιεχόμενο αλλά και ως φυσικό αντικείμενο. Η “ζωή” αυτή αποτυπώνεται κυρίως στα σημειώματα και στις παντός είδους χειρόγραφες επεμβάσεις που φέρει. Αυτές οι επεμβάσεις δεν είναι δυνατόν να αγνοούνται, γιατί, όπως σημειώνει πολύ σωστά κάποιος μελετητής, ακόμα και “κάποιες απλές μονοκονδυλιές (...) συχνά μαρτυρούν περισσότερα από ολόκληρη σημείωση”²⁵.

Η έρευνα για την ιστορία της βιβλιοθήκης της μονής του οσίου Διονυσίου στον Όλυμπο —για να επανέλθω εκεί από όπου ξεκίνησα— άρχισε από παλιά, όταν ο Κ. Παπαδάκης —πρώην μαθητής και νυν συνάδελφος— ανακάλυψε σε ένα δωμάτιο των νέων κτηρίων της Μονής²⁶ δεσμίδες από «ατάκτως ερριμμένα» και δύσσομα χαρτιά, που κάποτε απάρτιζαν χειρόγραφα και έντυπα. Ξεκίνησε αμέσως μια προσπάθεια τακτοποίησης του υλικού, η οποία του επέτρεψε να ανασυγκροτήσει σταδιακά εκατό (100) περίπου παλιά έντυπα και είκοσι (20) χειρόγραφα. Στη συνέχεια, οι δυο μας σε συνεργασία, αρχίσαμε τη μελέτη του υλικού, στην αρχή των χειρογράφων και ύστερα των εντύπων, που, σε συνδυασμό και με άλλες πληροφορίες, μας οδήγησε στο

δυσάρεστο αρχικά συμπέρασμα, ότι από το υλικό αυτό μόνον 2-3 έντυπα και άλλα τόσα χειρόγραφα ανήκαν εξαρχής στη Μονή. Το υλικό που είχαμε μπροστά μας ήταν κατά το μεγαλύτερο μέρος του φερμένο από αλλού. Αυτό μας ανάγκασε, θα έλεγα, να αναζητήσουμε την τύχη της αρχικής, διασκορπισμένης πια, όπως αποδείχθηκε από τα πράγματα, βιβλιοθήκης της Μονής. Τα κύρια συμπεράσματα από την σχεδόν αστυνομική έρευνα που διεξαγάγαμε και όσον αφορά μόνον στα έντυπα είναι αυτά που εξέθεσα παραπάνω.

Παραπομπές

¹ Για το Μοναστήρι βλ. τη μονογραφία: Κωνσταντίνος Μ. Παπαδάκης, *Η ιερά σταυροπηγική μονή της Αγίας Τριάδος (Αγίου Διονυσίου Ολύμπου). Ιστορική προσέγγιση*, Ρέθυμνο 1999 (Ιδιωτική φωτοτυπική έκδοση σε περιορισμένο αριθμό αντιτύπων), όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

² Για τα χειρόγραφα βλ.: Ε. Κ. Λίτσας - Κ. Παπαδάκης, "Η βιβλιοθήκη της Μονής Αγίου Διονυσίου του εν Ολύμπω. Νέα ευρήματα", *Επιστημονικό Συνέδριο. Η Πιερία στα βυζαντινά και νεώτερα χρόνια*. [Κατερίνη 25-28 Νοεμβρίου 1993], <Θεσσαλονίκη 1997>, σσ. 355-364.

³ Το σημείωμα του πατριαρχικού κώδικα δημοσιεύεται στον: Αθανασίου Κομίνη, *Πίνακες χρονολογημένων πατριαρχικών κωδίκων*, Αθήνα 1968, σ. 67. — Το σιγίλλιο στον: Αποστόλου Αθ. Γλαβίνα, "Η εν Ολύμπω ιερά πατριαρχική και σταυροπηγική μονή του Αγίου Διονυσίου κατά το δεύτερον ήμισυ του ιη' αιώνας", *Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Επιστημονική Επετηρίδα Θεολογικής Σχολής* 26 (1981), σσ. 175-177.

⁴ Παπαδάκης (υποσημ. 1), σσ. 64-66.

⁵ Μ(έγας) Πρωτοσύγκελλος Αθηναγόρας, "Η βιβλιοθήκη της πατριαρχικής και σταυροπηγικής μονής του Αγ. Διονυσίου του εν Ολύμπω", *Ο Νέος Ποιμὴν Α'* (1919), σ. 741. Πρόκειται ασφαλώς για την έκδοση των έργων του Χρυσοστόμου των ετών 1718-1738 του B. de Montfaucon.

⁶ Ιωάννου Οικονόμου Λαρισσαίου, *Επιστολαὶ διαφόρων ελλήνων λογίων, ανωτάτων κληρικών, τούρκων διοικητῶν, εμπόρων και εσναφίων (1759-1824) (...)*. Μεταγραφή, παρακολούθηση, πρόλογος Γιάννη (sic) Α. Αντωνιάδη, φιλολογική παρουσίαση – μελέτη – πίνακες Μ. Μ. Παπαϊωάννου, Αθήνα 1964, σ. 617, αρ. 19.

⁷ Ιωάννου Οικονόμου Λαρισσαίου (υποσημ. 6), σ. 618, αρ. 24.

⁸ Ιωάννου Οικονόμου Λαρισσαίου (υποσημ. 6), σσ. 618-619, αρ. 29.

⁹ Charles Sonnini, *Voyage en Grèce et en Turquie*, Paris 1801, σ. 394 = Παπαδάκης (υποσημ. 1), σ. 48, υποσημ. 183.

¹⁰ Αποστόλης Παπαϊωάννου, "Δέκα ενθυμήσεις (1828-1903) από τη μονή Κανάλων της Καρυάς", *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 14 (1988), σσ. 52-53.

¹¹ Χρήστου Γ. Ντάμπλια, *Τα παλαιόντυπα της Δημόσιας Βιβλιοθήκης της Λάρισας (1513-1863)*, Λάρισα 1996, *passim*.

¹² Ιωάννου Οικονόμου Λαρισσαίου (υποσημ. 6), σ. 618, αρ. 24.

¹³ Μ(έγας) Πρωτοσύγκελλος Αθηναγόρας, (υποσημ. 5), σσ. 740-741.

¹⁴ Βλ. εδώ παρακάτω σσ. 211-212.

¹⁵ Πέτρος Παπαγεωργίου, “Θεσσαλίας χειρόγραφα και σημειώματα αυτών”, εφημ. *Νέα Ημέρα* [Τεργέστης] 24/4 Οκτωβρίου 1899, Νο 1295 = *Vizantijskij Vremennik* 7 (1900), σσ. 255 και 611-613.

¹⁶ Για τον Μαργούνιο: Ε. Κ. Λίτσας, “Σχετικά με τη χειρόγραφο και έντυπη παράδοση των επιστολών του Μαξίμου Μαργουνίου. Πρώτα συμπεράσματα της έρευνας και περαιτέρω προγραμματισμός της” *Οπώρα. Studi in onore di mgr PAUL CANART per il LXX compleanno = Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata*, n. s., 51 (1997), σσ., 277-295, όπου και βιβλιογραφία. Πρόσθεσε: Claudia Sode, “Ein bisher unbekannter Epitaphios des Maximos Margunios auf Leontios Eustratios Philoponos”, *Codices manuscripti* Heft 34/35 (März 2001), σσ. 29-52.

¹⁷ Μανουήλ Ι. Γεδεών, “Λόγιοι και βιβλιοθήκες της εν Αθω μονής των Ιβήρων”, *Εκκλησιαστική Αλήθεια* έτος Δ' (1883-1884), σσ. 480-481.

¹⁸ Αλέξης Πολίτης, “Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες μέσου τύπου. 18ος αιώνας”, *Τετράδια εργασίας* 9 (1987), σσ. 131-224.

¹⁹ Ντάμπλιας (ό. π. σημ.11). Τον Μάιο του 2005 προσπάθησα να ελέγξω, χρησιμοποιώντας υπεριώδη φωτισμό, ορισμένα σημειώματα για τα οποία ο Ντάμπλιας δηλώνει ότι δεν διαβάζονται λόγω διαγραφής. Πράγματι τα συγκεκριμένα σημειώματα δεν διαβάζονται, διότι η διαγραφή τους είναι πάρα πολύ έντονη και με συνεχόμενη κυκλοειδή γραμμή. Από την παρατήρηση όμως των σημειωμάτων αυτών, των διαγραφών και του χρώματος της μελάνης μου δημιουργήθηκε η υποψία, ότι ίσως πρόκειται για κτητορικά (το πιθανότερο) σημειώματα των εντύπων πριν τα αγοράσει ο Μεθόδιος, ο οποίος στη συνέχεια έκανε τις διαγραφές. Οι διαγραφές των σημειωμάτων του Μεθοδίου από τον Ιωάννη Οικονόμου έγιναν ως επί το πλείστον με απλή ευθεία γραμμή και τα περισσότερα διαβάστηκαν από τον συντάκτη του καταλόγου, αν και με μερικές παραναγνώσεις ως προς τις καταλήξεις. Στο σημείο αυτό επιθυμώ να ευχαριστήσω θερμά τον φίλο και συνάδελφο Στέφανο Ζιώγα για την βοήθειά του στην επιτόπια έρευνα καθώς και στη διόρθωση των δοκιμών.

²⁰ Μάλιστα, αν θυμούμαι καλά από την πρόσφατη επίσκεψή μου στη βιβλιοθήκη της Σχολής (16-4-2004), δεν υπάρχει ούτε δελτιοκατάλογος μέσα στη βιβλιοθήκη και φυσικά ούτε λόγος για ηλεκτρονική καταγραφή.

²¹ Λίγο πριν από την εκτύπωση της ανακοίνωσης αυτής, κυκλοφόρησε η σχετική εργασία του αείμνηστου Φίλιππου Ηλιού και της Πόπης Πολέμη; *Ελληνική Βιβλιογραφία 1864-1900. Συνοπτική αναγραφή*, Αθήνα 2006

²² Παναγιώτα Τζιβάρα – Σπύρος Καρούδης, *Η βιβλιοθήκη της μονής Παλαιοκαστρίτσας Κερκύρας*, Αθήνα 2001. — Οι ίδιοι, *Η βιβλιοθήκη της μονής Υ. Θ. Μυρτιδιωτίσσης Κερκύρας*, Αθήνα 2004.

²³ Γιάννης Καράς, *Τα ελληνικά έντυπα του Πρωτάτου και της Αθωνιάδος*, Αθήνα 1985. — Ο ίδιος, *Τα ελληνικά έντυπα της Ι. Μ. Σίμωνος Πέτρας*, Αθήνα 1989.

²⁴ Βασιλείου Τσακίση, *Κατάλογος των εντύπων της βιβλιοθήκης Ι. Μ. προφήτου Ηλιού Θήρας και Παναγίας Καλαμιωτίσσης Ανάφης 1528 – 1900*, Θήρα 2002.

²⁵ Αλέξης Πολίτης (υποσημ. 18), σ. 218, σημ. 67. Ο συγγραφέας της μελέτης αυτής μπόρεσε να κάνει μια εμπειριστατωμένη και πρότυπη εργασία, βασιζόμενος αποκλειστικά στον κατάλογο και τα εκδεδομένα σημειώματα των εντύπων της μονής Ολυμπιώτισσας στην Ελασσόνα.

²⁶ Η αδελφότητα της Μονής στεγάζεται σήμερα στα νέα κτήρια του πρώην μετοχίου της Μονής στη Σκάλα Λιτόχωρου, επειδή το παλιό Μοναστήρι καταστράφηκε ολοσχερώς από τους Γερμανούς στα 1943.